

ACTA MVSEI APVLENSIS
APULUM LIV
series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

ARS ARCHAEOLOGICAE
Studii dedicate lui Nikolaus Boroffka la aniversarea a 60
de ani
Studies dedicated to Nikolaus Boroffka on his 60th
birthday

Volum îngrijit de/Edited by:

Horia Ciugudean,
Gabriel Tiberiu Rustoiu
Radu Ota

Editura „ASTRA Museum”

Alba Iulia

2017

Fondator

ION BERCIU

Editor

GABRIEL T. RUSTOIU

Colegiul editorial

RADU ARDEVAN - Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

NIKOLAUS BOROFFKA - Deutsches Archäologisches Institut, Berlin

DANIEL DUMITRAN - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

NICOLAE GUDEA - Cluj-Napoca

VALER MOGA - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

ZENO KARL PINTER - Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu

MARIUS PORUMB - Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

VOLKER WOLLMANN - Obrigheim

Colegiul de redacție

HORIA CIUGUDEAN - director

RADU OTA - secretar de redacție

GEORGE BOUNEGRU - membru

CONSTANTIN INEL - membru

Adresa de corespondență:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

510010 ALBA IULIA

Str. Mihai Viteazul, 12-14

Tel. 0258/813300

Correspondence address:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

RO – 510010 ALBA IULIA

Mihai Viteazul St., 12-14

Tel. (+40) (258) 813300

revista.apulum@yahoo.com

www.mnuai.ro; www.muzeuluniriialba.ro; www.anuarulapulum.ro

© 2017 MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII ALBA IULIA

ISSN – 1013-428X

ISSN – 2247-8701

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM

LIV

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

ALBA IULIA

MMXVII

Tehnoredactare: HORIA CIUGUDEAN, RADU OTA
Traducerea și verificarea textelor în limba engleză: ADINA GOȘA, BRÎNDUȘA
CIUGUDEAN-PANAITE

Textele nepublicate nu se restituie.

Tipărit la **Vertical Graphic SRL** Alba Iulia

S U M A R

CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

TABVLA GRATVLATORIA.....	13
HORIA CIUGUDEAN, GABRIEL TIBERIU RUSTOIU, RADU OTA, Cuvânt înainte/Foreword.....	17
HORIA CIUGUDEAN, <i>Laudatio</i>	20
BIBLIOGRAFIE NIKOLAUS BOROFFKA.....	29

STUDII – STUDIES

GHEORGHE LAZAROVICI, CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, The Role of Salt in the Beginning of the Neolithisation Process in the southern Part of Central Europe and the Balkans <i>Rolul sării în debutul procesului de neolitizare în zona sudică a Europei centrale și a Balcanilor</i>	53
SABIN ADRIAN LUCA, ANA-MARIA PĂPUREANU, GHEORGHE NATEA, Date despre o cataramă de curea realizată din <i>Spondylus Gaederopus Linnaeus</i> , 1758, descoperită la Tărtăria – Gura Luncii – campania 2010 <i>A Belt Buckle made of Spondylus Gederopus Linnaeus, 1758, discovered at Tărtăria – Gura Luncii – the 2010 Campaign</i>	107
SABIN ADRIAN LUCA, TIBERIU BOGDAN SAVA, DORU PĂCEȘILĂ, OANA GAZA, IULIANA STANCIU, GABRIELA SAVA, BIANCA ȘTEFAN, Date radiocarbon din situl arheologic de la Turdaș – Luncă (cercetările preventive ale anului 2011) (I) <i>Radiobarbon Data from Turdaș – Luncă archaeological Site (the preventive Researches from 2011) (I)</i>	137
MIHAELA BLEOANCĂ, Un topor de tip Jászladany descoperit pe raza localității Tibru, com. Cricău (jud. Alba) <i>An Axe of Jászladany-Type discovered at Tibru, Cricău parish, (Alba county)</i>	147
MIHAELA-MARIA BARBU, MARIUS-MIHAI CIUTĂ, Industria litică cioplită eneolitică de la Șeușa - Gorgan (com. Ciugud, jud. Alba) <i>The Copper Age lithic Industry from Șeușa – Gorgan (Ciugud parish, Alba county)</i>	155
CAROL KACSÓ, Necropola tumulară din bronzul târziu de la Bicz (jud.Maramureș, România) <i>Die Spätbronzezeitliche Hügelnekropole von Bicz (Kreis Maramureș, Rumänien)</i>	189
CLAES UHNÉR, SVEND HANSEN, HORIA CIUGUDEAN, GABRIEL BĂLAN, RALUCA BURLACU-TIMOFTE, Structura și demografia	

<p>așezării de la Teleac: o fortificație din Transilvania de la sfârșitul epocii bronzului - începutul epocii fierului <i>Settlement Structure and Demography in Teleac: a Late Bronze Age – Early Iron Age Hillfort in Transylvania</i></p>	211
<p>BIANKA NESSEL, "Leaf shaped" Negatives and their Meaning: a rare Mould Type from the Teleac Hillfort, jud. Alba Transilvania <i>Negativele în formă de frunză și semnificația lor: un tip rar de tipar din fortificația de la Teleac, jud. Alba, Transilvania</i>.....</p>	247
<p>MONICA ȘANDOR-CHICIDEANU, Figurine zoomorfe din bronz și lut din zona lacului Bistreț, jud. Dolj <i>Zoomorphe Figurinen aus Bronze und Ton des Bistret-See Gebietes, Kreis Dolj</i>.....</p>	263
<p>CRISTINEL FÂNTÂNEANU, ADRIAN COSMIN BOLOG, OVIDIU OARGA, O piesă de bronz descoperită la Gâmbaș (mun. Aiud, jud. Alba) <i>A Bronze Object discovered at Gâmbaș (Aiud Municipality, Alba County)</i>.....</p>	281
<p>RADU OTA, ILIE LASCU, GEORGE BOUNEGRU, Un mausoleu descoperit recent și problema existenței unor asemenea construcții la Apulum <i>A recently discovered Mausoleum and the Topic of Existence of some funerary Buildings at Apulum</i>.....</p>	287
<p>FLORIN CIULAVU, Pușculițele romane descoperite la Apulum <i>Roman Money Boxes discovered at Apulum</i>.....</p>	313
<p>RADU OTA, CRISTIAN TITUS FLORESCU, Un altar votiv descoperit în castrul legionar de la Apulum <i>A votive Altar discovered in the legionary Camp of Apulum</i>.....</p>	329
<p>DANIELA CIUGUDEAN, Roman bronze Military Equipment and Harness in the Collections of the Alba Iulia Museum. I. Belt and Baldric Plates <i>Echipament militar roman și piese de harnașament din bronz în colecțiile muzeului din Alba Iulia. I. Aplici de centură și balteus</i>.....</p>	341
<p>CĂLIN COSMA, ADRIAN COSMIN BOLOG, OVIDIU OARGA, Morminte avare recent descoperite la Gâmbaș (jud. Alba) – punct "Ogoarele de jos" <i>Neu entdeckte awarische Gräber in Gâmbaș (Kreis Alba) – Standort "Ogoarele de jos"</i>.....</p>	409

RESTAURARE – CONSERVARE – INVESTIGAȚII
RESTORATION – CONSERVATION – INVESTIGATIONS

- DAN ANGHEL, Aspecte ale restaurării materialului arheologic descoperit la Alba Iulia - Recea
Restoration Aspects of the archaeological Material discovered in Alba Iulia – Recea..... 435
- SORIN ȘERBAN, Restaurarea unui vas de mari dimensiuni aparținând culturii Wietenberg
The Restoration of a Wietenberg big Pot..... 451

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ
REVIEWS AND READER'S NOTES

- ZENO KARL PINTER, Mihai Bărbulescu, *Arheologia azi, în România*, Editura Idea Design & Print, Cluj, 2016, 224 pagini, cu o prefață de Aurel Codoban..... 459
- VIORICA SUCIU, Valentin Dolfi, *Repertoriul descoperirilor monetare de pe teritoriul județului Vâlcea*, Societatea Numismatică Română, București, 2016, 157 p..... 464
- RADU OTA, (Editors: Oana Tutilă, Nicolae Cătălin Rișcuța, Iosif Vasile Ferencz), *Archaeological Small Finds and their Significance. Proceedings of the Symposium on Games and Toys*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2016, 130 pagini, 57 figuri, 2 planșe..... 467
- RADU CIOBANU, Robert Bedon, Hélène Maveraud-Tardiveau (edit.), *Présence des divinités et des cultes dans les villes et les agglomérations secondaires de la Gaule romaine et des régions voisines, Caesarodunum XVII-XLVIII*, Limoges, 2016, 591 pag, cu ilustrații și grafice alb-negru..... 470
- Lista autorilor..... 473

ACTA MUSEI APVLENSIS LIV

ARS ARCHAEOLOGICAE

***Studii dedicate lui Nikolaus Boroffka la aniversarea
a 60 de ani***

***Studies dedicated to Nikolaus Boroffka on his 60th
birthday***

Volum îngrijit de/Edited by:

Horia Ciugudean,
Gabriel Tiberiu Rustoiu
Radu Ota

Editura „ASTRA Museum”

Alba Iulia

2017

Nikolaus Boroffka

PUȘCULIȚELE ROMANE DESCOPERITE LA APULUM

Florin CIULAVU
Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion” Tulcea
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București

Cuvinte cheie: epoca romană, pușculiță, Apulum, cercetări arheologice.

Key words: the Roman epoch, money box, Apulum, archaeological researches.

Introducere.

În cursul cercetărilor arheologice sistematice și preventive întreprinse în situl roman Apulum, au fost descoperite o serie de pușculițe romane întregi sau fragmentare. O parte dintre acestea au fost introduse în circuitul științific¹, iar altele au rămas inedite². Sunt cunoscute în total 18 pușculițe descoperite întâmplător sau în cadrul unor cercetări arheologice, însă doar în una dintre ele a fost descoperită o monedă - un denar emis de împăratul Traian³, bătut la Roma în intervalul 114-117⁴. Cele mai multe dintre ele au fost identificate în cursul cercetărilor arheologice desfășurate în *Colonia Aurelia Apulensis*, din care majoritatea sunt de la sanctuarul lui Liber Pater⁵ (nouă exemplare întregi și fragmentare) (**pl. 2/1-9**).

În anul 2016, cu ocazia unei cercetări arheologice preventive realizate în *Colonia Aurelia Apulensis* (Partoș), a fost descoperit un fragment de pușculiță romană din lut, diferită de cele cunoscute, având orificiul în fundul vasului. Din acest punct de vedere, este cea de-a doua pușculiță din situl de la Apulum care are orificiul poziționat diferit în comparație cu celelalte, însă aceasta a fost realizată dintr-un vas de dimensiuni foarte mari, refolosit (**pl. 3/1**). Credem că această piesă va contribui la modificarea tipologiei pușculițelor romane, cel puțin pentru cele descoperite pe teritoriul Daciei.

Toate piesele pe care le prezentăm sunt realizate din lut de culoare cărămizie, cu ardere oxidantă. Pasta este bine frământată și conține mică. Exceptând două piese descoperite în anii 1841 (**pl. 3/3**) și 2016 (**pl. 3/1**), toate celelalte au în partea superioară o suprafață concavă. În cele mai multe situații

¹ Winkler 1965, p. 204-205, nr. 1-4; Moga 1981, p. 79, 81; Höpken 2004, p. 246, 248-249; Fielder 2005, p. 100-101; Natea 2013, p. 131.

² În registrul de inventar al muzeului din Alba Iulia apare o pușculiță întreagă descoperită la sanctuarul lui Liber Pater în anul 1989, care a rămas inedită (R 8703). O altă piesă, fragmentară, pentru care nu se cunoaște contextul, a fost recuperată în timpul construcției blocurilor Caroline (MNUAI; R 11440), iar un alt fragment de pușculiță a fost recent descoperit în Partoș (MNUAI; R 11442).

³ Moga 1981, p. 79, fig. 1.

⁴ RIC II, p. 268, nr. 343.

⁵ Höpken 2004, p. 249, abb. 17/79-86; Fielder 2005, p. 101, abb. 5/7-8.

orificiul pentru introducerea monedelor a fost practicat în zona concavă, însă sunt cunoscute și situații în care a fost realizat pe marginea ridicată a acelei suprafețe (pl. 2/9; 3/2).

Utilitatea pușculițelor era de păstrare a banilor. I. Winkler considera că în ele se păstrau „sumele necesare uzului casnic”⁶, ceea ce ar putea fi adevărat dacă ne raportăm la piesele mici, în care puteau fi depozitate câteva sute de monede. Însă, trebuie avut în vedere faptul că monedele puteau fi scoase din vas doar după ce acesta era spart. Așadar, întrebarea firească este ce se întâmpla dacă posesorul pușculiței avea nevoie de bani după ce introducea în ea doar câteva monede? Evident că trebuia să o spargă. Era rentabil ca indivizii să cumpere pușculițe pentru a păstra în ele sumele necesare uzului casnic? Sau pușculițele aveau un rol mult mai important decât de păstrare pe termen scurt a unor sume relativ mici de bani? Vom încerca pe parcursul studiului să răspundem la aceste întrebări.

Unul din principalele scopuri ale acestui articol este analizarea tipologiei propuse de I. Winkler în anul 1965⁷ pentru pușculițele descoperite pe teritoriul Daciei, preluată în mare parte din studiul publicat de H. Graeven în anul 1901⁸, tipologie care a fost acceptată până în prezent și despre care considerăm că nu mai este valabilă după ultimele descoperiri înregistrate.

Catalogul pușculițelor descoperite la Apulum.

1. În anul 1841 a intrat în patrimoniul muzeului Brukenthal - Muzeul de Istorie *Casa Altemberger* o pușculiță descoperită la Apulum. Piesa a fost realizată dintr-un urciol refolosit⁹, iar orificiul pentru introducerea monedelor a fost făcut în fundul vasului. Dimensiunile acesteia sunt: înălțimea de 10 cm, diametrul fundului de 5 cm, diametrul maxim de 11,1 cm. Dimensiunile orificiului sunt de 2,7 x 0,8 cm, indicând faptul că în ea se puteau introduce denari¹⁰ (pl. 3/3).

2. În anii 1867-1868 s-au înregistrat o serie de descoperiri de pușculițe romane de la Apulum¹¹. Patru dintre ele au fost recuperate în timpul lucrărilor de amenajare a liniei ferate care străbătea Partoșul. Nu este cunoscut numărul total al lor, însă trei dintre ele au intrat în patrimoniul muzeului din Cluj și una a ajuns la Sibiu¹². Toate au orificiul pentru introducerea monedelor în suprafața concavă din partea superioară a lor. Prima dintre ele are înălțimea de 9,5 cm, diametrul fundului de 3 cm, diametrul maxim de 11,1 cm, iar diametrul în partea superioară de 6 cm. Orificiul pentru introducerea monedelor are lungimea de 2,8 cm, rezultând că este

⁶ Winkler 1965, p. 203.

⁷ *Ibidem*, p. 208-210.

⁸ Graeven 1901, p. 175.

⁹ Natea 2013, p. 133, fig. 1.

¹⁰ *Ibidem*, p. 131.

¹¹ Winkler 1965, p. 203-206. Detalii interesante cu privire la aceste piese a oferit Iudita Winkler, care a studiat prezentările lui H. Finály și A. Cserni, concluzionând că afirmațiile lui A. Cserni cu privire la numărul lor și la tezaurele descoperite în ele „se bazează pe o confuzie” (*Ibidem*, p. 203-204, nota 3).

¹² *Ibidem*, p. 204.

o pușculiță pentru denari. Conform calculelor autoarei, în ea intrau până la 610 monede¹³.

3. Cea de-a doua piesă recuperată în anii 1867-1868 are următoarele dimensiuni: înălțimea de 12,1 cm, diametrul fundului de 8,6 cm, diametrul maxim de 12,7 cm, iar diametrul din partea superioară de 8,6 cm. Lungimea orificiului pentru introducerea monedelor este de 3,2 cm, fiind folosită pentru sesterți. În urma calculului capacității vasului s-a concluzionat că numărul maxim de monede care puteau fi depozitate este de 1610 piese¹⁴.

4. Cea de-a treia piesă din lotul celor patru amintite mai sus are înălțimea de 9,5 cm, diametrul fundului de 4,7 cm, diametrul maxim de 12,2 cm, iar diametrul suprafeței concave din partea superioară este de 6,4 cm; lungimea orificiului este de 3,1 cm, fiind utilizată pentru păstrarea sesterților. S-a stabilit că în ea puteau fi introduse până la 580 de monede¹⁵.

5. Ultima pușculiță din această serie are înălțimea de 11,9 cm, diametrul fundului de 7,4 cm, diametrul maxim de 12,7 cm și diametrul suprafeței concave de 7,4 cm; orificiul pentru introducerea monedelor are lungimea de 3,3 cm, fiind utilizată pentru păstrarea sesterților. S-a stabilit că în ea puteau fi depozitate până la 1620 de monede¹⁶.

6. În anul 1980 cu ocazia unor lucrări de amenajare a șanțului din fața ravelinului „Sf. Francisc de Paola” a fost descoperită o nouă pușculiță¹⁷. Piesa este de mici dimensiuni, având înălțimea de 10 cm, diametrul fundului de 4 cm, iar diametrul în partea superioară fiind de 4,5 cm¹⁸. Partea superioară a pușculiței are formă concavă, având în mijloc o proeminență cu diametrul de 1 cm și înălțimea aproximativă de 0,5 cm. Orificiul pentru introducerea monedelor este poziționat în lateral, pe umărul vasului. Având în vedere faptul că în pușculiță s-a descoperit un denar și luând în considerare dimensiunile orificiului (2,26 x 0,55 cm), putem concluziona că a fost realizată pentru depozitarea denarilor.

7. O altă pușculiță descoperită la Apulum, inedită, este reprezentată printr-o piesă fragmentară de dimensiuni mai mari decât cele de mai sus (**pl. 2/10**). Despre locul de descoperire al acesteia se mai știe doar că a fost surprinsă într-o cercetare preventivă întreprinsă la blocurile Caroline (MNUAI; R 11440). Dimensiunile piesei sunt: înălțimea de 9,15 cm, diametrul fundului de 4,8 cm, iar diametrul maxim al vasului este de 13,3 cm. Dat fiind faptul că partea superioară a pușculiței lipsește, nu putem preciza diametrul acesteia și dimensiunile orificiului pentru introducerea monedelor.

8-15. Discuția continuă cu pușculițele descoperite cu ocazia cercetărilor arheologice sistematice întreprinse la sanctuarul lui Liber Pater din *Colonia*

¹³ *Ibidem*, p. 204, fig. 1.

¹⁴ *Ibidem*, p. 205, fig. 2.

¹⁵ *Ibidem*, p. 205, fig. 3.

¹⁶ *Ibidem*, p. 205, fig. 4.

¹⁷ Moga 1981, p. 79.

¹⁸ *Ibidem*, p. 81.

*Aurelia Apulensis*¹⁹. Între acestea doar trei piese sunt întregi²⁰. Ele au fost abordate tangențial într-un articol general dedicat vaselor ceramice și de sticlă descoperite în punctul amintit, fără a se insista asupra importanței acestei categorii de vase. Conform autoarei studiului, orificiile pușculițelor au în medie dimensiunile de 3,2 x 0,4 cm²¹, de unde rezultă faptul că în ele se introduceau monede de dimensiuni mari (sesterți). Se pare că șase dintre acestea au fost descoperite într-o groapă săpată într-o încăpere a unei clădiri, fără a se găsi monede în ele, de unde se presupune că au fost utilizate ca obiecte de cult²², însă este cunoscut faptul că rolul lor era de piese în care se depozitau bani. Nu respingem ideea lansată de autoarea studiului, însă considerăm că înainte de a fi utilizate în scop cultic, ele au servit ca pușculițe de bani. Formele lor sunt tipice pentru pușculițele din Dacia, având dimensiuni mici (nu sunt specificate) și corpul bombat (**pl. 2/2-9**).

16. Tot dintr-o descoperire înregistrată la sanctuarul lui Liber Pater s-a mai publicat o pușculiță în anul 2005²³, care nu face parte din lotul celor discutate mai sus. Aceasta din urmă are o înălțime maximă de 7 cm, iar orificiul are lungimea de 1,2 cm (**pl. 2/1**). Autorul studiului susține că este singura piesă descoperită întreagă, celelalte fiind fragmentare și lansează ipoteza conform căreia ele au fost sparte intenționat²⁴. Având în vedere faptul că din lotul celor opt piese publicate în anul 2004 doar trei s-au putut reîntregi, celelalte cinci fiind fragmente, considerăm că această ipoteză a spargerii intenționate a lor nu are sustenabilitate. În ceea ce privește dimensiunile mici ale orificiului, acesta este un indiciu clar asupra faptului că pușculița era folosită pentru colectarea pieselor mici din bronz. Forma acesteia este diferită de celelalte descoperite în cadrul aceleiași cercetări, însă este aproape identică cu cea de la blocurile Caroline (nr. 7), având corpul bombat, partea superioară aplecată în interior, iar în mijloc are o proeminență lângă care se află orificiul pentru introducerea monedelor.

17. În registrul de inventar al Muzeului din Alba Iulia este înregistrată o pușculiță care fost descoperită la „templul lui Liber Pater, G 2, săpături 1989”²⁵. Această piesă nu se regăsește între cele publicate care au fost descoperite în același punct²⁶. Piesa este de mici dimensiuni, având înălțimea de 7,8 cm, diametrul fundului de 4,5 cm, diametrul maxim de 9 cm, și diametrul din partea superioară de 5,5 cm. Partea superioară a pușculiței are formă concavă, având în mijloc o proeminență cu diametrul de 1 cm și înălțimea aproximativă de 0,5 cm. Orificiul pentru introducerea monedelor este poziționat în lateral, pe umărul vasului (**pl.**

¹⁹ Höpken 2004, p. 249, abb. 17/79-86.

²⁰ *Ibidem*, p. 249, abb. 17/79-80, 86.

²¹ *Ibidem*, p. 246.

²² *Ibidem*, p. 248.

²³ Fielder 2005, p. 101, abb. 5/7-8.

²⁴ *Ibidem*, p. 100.

²⁵ MNUAI; Nr. inv. 8703. Această piesă nu a fost abordată cu ocazia publicării pușculițelor descoperite în cercetările realizate la sanctuarul lui Liber Pater (Höpken 2004; Fielder 2005), motiv pentru care am decis includerea ei în acest studiu.

²⁶ Höpken 2004, p. 249, abb. 17/79-86; Fielder 2005, p. 101, abb. 5/7-8.

3/2). Având în vedere dimensiunile orificiului (2,26 x 0,55 cm), putem concluziona că a fost realizată pentru depozitarea denarilor.

18. Pușculița descoperită în Partoș în anul 2016 este total diferită de toate celelalte discutate mai sus, motiv pentru care merită o atenție deosebită și o vom discuta separat, prezentând aici doar câteva date generale. Așadar, a fost realizată dintr-un vas de mari dimensiuni din care s-a păstrat baza și o mică parte din perete, având orificiul pe fundul vasului. Diametrul bazei este de 10,45 cm, iar dimensiunile orificiului pentru introducerea monedelor este de 3,26 x 0,8 cm, rezultând că în ea se puteau introduce și sesterți. În această situație grosimea peretelui vasului (0,72 - 0,95 cm) este foarte importantă, indicând faptul că această „pușculiță” avea dimensiuni foarte mari (**pl. 3/1**), iar numărul total al monedelor care puteau fi depozitate în ea ar fi putut ajunge la câteva mii.

Discuții privind pușculițele descoperite la Apulum.

Dintre cele 18 pușculițe descoperite la Apulum, marea majoritate provin din *Colonia Aurelia Apulensis*²⁷ (15 buc.). Doar două piese au fost descoperite în *Municipium Septimium Apulense*²⁸, iar pentru o piesă nu se cunoaște locul de descoperire²⁹ (**pl. 1/1**).

Fără îndoială cea mai importantă piesă de la Apulum este reprezentată de fragmentul de pușculiță descoperit în anul 2016 în *Colonia Aurelia Apulensis*, pe str. Dacilor, nr. 28J (**pl. 3/1**), proprietar Apostol Nastasia³⁰. Deoarece este singura de acest tip descoperită pe teritoriul Daciei romane, merită o atenție specială, iar analiza noastră se va concentra asupra sa. Un alt motiv pentru care ne vom îndrepta atenția asupra acestei piese este reprezentat de faptul că aproape toate celelalte pușculițe de la Apulum au fost analizate și discutate în publicațiile anterioare dedicate acestora.

Așa cum am menționat mai sus, din același sit mai este cunoscută o pușculiță cu orificiul realizat în fundul vasului (**pl. 3/3**), însă aceasta a fost improvizată dintr-un urciur de mici dimensiuni³¹, comparativ cu piesa descoperită pe str. Dacilor, care a fost confecționată dintr-un vas de dimensiuni foarte mari, ceea ce ne indică faptul că era folosită pentru colectarea unor sume mari de bani.

Piesa în discuție este o bază de vas de mari dimensiuni (**pl. 3/1**), care a fost refolosită ca pușculiță, având diametrul fundului de 10,45 cm. Orificiul pentru introducerea monedelor a fost realizat în fundul vasului, fapt ce îi conferă acestuia

²⁷ Winkler 1965, p. 204-205; Höpken 2004, p. 249, abb. 17/79-86; Fielder 2005, p. 101, abb. 5/7-8; la acestea se adaugă alte două pușculițe inedite, una descoperită în anul 1989 la sanctuarul lui Liber Pater (MNUAI; nr. inv. R 8703) și alta descoperită în anul 2016 pe str. Dacilor, cu ocazia unei cercetări arheologice preventive (MNUAI; nr. inv. R 11442).

²⁸ Moga 1981, p. 81; o altă piesă inedită a fost recuperată în timpul săpăturilor realizate pentru construcția blocurilor Caroline (*passim*; MNUAI; nr. inv. R 11440).

²⁹ Natea 2013, p. 131.

³⁰ Din colectivul de cercetare au făcut parte George Bounegru (responsabil științific), Florin Ciulavu și Gabriel Balteș (membri).

³¹ Natea 2013, p. 131.

statutul de piesă foarte rară. Dimensiunile orificiului sunt de 3,26 x 0,8 cm, fiind realizat pentru introducerea sesterților³². Așadar, această pușculiță a fost improvizată dintr-un vas refolosit, așezat cu gura în jos. Probabil gura vasului era acoperită cu un capac. De asemenea, mai există posibilitatea ca pușculița să fi fost îngropată, păstrându-se la suprafață doar partea cu orificiul. Într-un articol publicat cu mulți ani în urmă, care încă este „de bază” în ceea ce privește studiul pușculițelor³³, am putut găsi o multitudine de astfel de piese de diferite dimensiuni și forme, însă nu am identificat nici o piesă asemănătoare cu cea pe care o discutăm aici. De asemenea, nu am putut identifica o analogie pentru ea în publicațiile dedicate pușculițelor romane.

Din punct de vedere stratigrafic, fragmentul de pușculiță a fost descoperit într-un strat arheologic care corespunde fazei de *colonia*. De menționat că în cercetarea arheologică preventivă în care a fost descoperită această piesă au fost identificate trei nivele de locuire din epoca romană. Primul nivel corespunde locuirii de început din așezarea de pe malul Mureșului; cel de-al doilea nivel, așa cum am menționat, aparține fazei de *colonia*, iar cel de-al treilea nivel este datat *post quem* cu monede emise de Gordian al III-lea în perioada târzie de existență a provinciei romane Dacia.

Revenind la interesantul fragment de pușculiță, considerăm că, cel mai probabil, pușculița (vasul) era utilizată pentru colectarea unor sume mari de bani, într-un timp scurt. Nu excludem posibilitatea ca ea să aibă legătură cu portul roman de la Mureș. Având în vedere că nu cunoaștem dimensiunile vasului, nu putem realiza un calcul aproximativ al numărului de monede care puteau intra în el, însă este cert faptul că în respectivul vas puteau fi colectate / păstrate câteva zeci de mii de monede.

În literatura de specialitate românească mai sunt cunoscute două pușculițe „improvizate”, ambele fiind realizate din câte un urciol refolosit. Prima dintre ele provine de la Apulum, având orificiul pentru introducerea monedelor în fundul vasului³⁴. Pentru cea de-a doua nu se cunoaște provenința³⁵, perforația a fost realizată în corpul vasului, în partea inferioară a acestuia³⁶, având dimensiunile de 2,8 x 0,3 cm. Interesant este faptul că au mai existat trei încercări nereușite de perforare a vasului, vizibile pe corpul acestuia³⁷. Autorul articolului a identificat o analogie pentru această piesă la Rottweil, în provincia Germania Superior³⁸. O altă

³² După descoperirea piesei am introdus prin orificiu un sesterț emis de Faustina I, descoperit în același strat cu fragmentul de pușculiță, în proximitatea acesteia, și am constatat că gaura din pușculiță este exact cât respectiva monedă.

³³ Graeven 1901, p. 160-189.

³⁴ Natea 2013, p. 131.

³⁵ Munteanu 2008, p. 207-211.

³⁶ *Ibidem*, p. 210, fig. 1.

³⁷ *Ibidem*, p. 207.

³⁸ Munteanu 2008, *apud* Wolters 2005, p. 437, fig. 587.

pușculiță realizată dintr-un urciol refolosit am identificat-o într-un studiu publicat în anul 1901³⁹, fiind prima astfel de piesă introdusă în literatura de specialitate.

Tipologia pușculițelor s-a făcut doar în ceea ce privește capacitatea, fiind cu siguranță un criteriu de clasificare, însă nu unicul. Astfel, aceste piese au fost împărțite în trei categorii: piese care puteau conține până la 600 de monede, până la 1000 de monede și peste 1000 de monede⁴⁰. Această clasificare a fost făcută cu mulți ani în urmă, iar, raportându-ne la ultimele descoperiri, o putem considera depășită. O problemă în acest sens este legată de faptul că monedele nu puteau fi așezate în pușculiță, astfel încât să ocupe tot spațiul din interiorul vasului. Având în vedere acest aspect, o clasificare în funcție de capacitatea vasului nu are susținabilitate.

Considerăm că o tipologie a formelor pușculițelor nu ne-ar ajuta foarte mult, deoarece marea majoritate a pieselor cunoscute/publicate au aceleași forme, diferențele fiind date doar de capacitate; uneori forma diferă foarte puțin. Însă, considerăm că este necesară și o tipologie realizată în funcție de utilitatea inițială a vaselor: cele realizate cu scopul clar de a fi pușculițe și cele care au avut o altă utilitate inițială, iar ulterior au fost transformate în pușculițe. Astfel, pot apărea piese de dimensiuni foarte mari, cum este cazul celei din Partoș (2016), care schimbă multe din ceea ce era cunoscut despre această categorie de artefacte, sau piese precum cea din colecția muzeului Brukenthal⁴¹, care merită și ea o atenție deosebită datorită poziționării orificiului pentru introducerea monedelor. De asemenea, se poate face o tipologie în funcție de dimensiunile orificiului, pe baza cărora se poate stabili ce monede puteau fi introduse în pușculițe. Trebuie menționat aici faptul că într-o pușculiță, probabil, se introduceau monede din mai multe tipuri. Spre exemplu, printr-un orificiul de dimensiunile unui sesterț se puteau introduce și alte monede de dimensiuni mai mici.

Având în vedere stadiul actual al cercetărilor și numărul foarte mic al descoperirilor (**pl. 1/1-2**), considerăm că realizarea unei/unor tipologii în acest moment nu ar ajuta foarte mult, deoarece pot apărea oricând noi piese, de diferite forme și dimensiuni, care pot modifica substanțial tipologia propusă.

Discuții privind pușculițele romane descoperite în Dacia.

Analizând problematica pușculițelor romane realizate din ceramică descoperite în Dacia, și publicate, am constatat că majoritatea dintre acestea (18 exemplare) provin din cercetări și descoperiri fortuite întreprinse la Apulum – *colonia Aurelia Apulensis* și *municipium Septimium Apulense*. Pe lângă acestea, pușculițe mai sunt cunoscute și din alte centre urbane din Dacia, dar și din descoperiri fortuite realizate în localități din mediul rural.

³⁹ Graeven 1901, p. 170, fig. 9.

⁴⁰ Groza 1976a, p. 234.

⁴¹ Munteanu 2008, p. 210, fig. 1.

O importanță deosebită o prezintă pușculițele în interiorul cărora au fost descoperite câte o monedă⁴² sau chiar tezaure monetare⁴³. Amintim faptul că I. Winkler susținea ideea conform căreia pușculițele erau utilizate pentru depozitarea sumelor necesare uzului casnic⁴⁴. Însă tot ea a prezentat două astfel de piese în care s-au găsit monede teaurizate⁴⁵. Mai târziu, o parte dintre pușculițele descoperite la sanctuarul lui Liber Pater de la Apulum – *municipium Septimium Apulense* au fost interpretate ca având caracter ritualic, motivându-se că au fost descoperite într-o groapă săpată într-o cameră a unei clădiri⁴⁶.

Prezentăm în continuare câteva considerații cu privire la pușculițele în care s-au teaurizat monede, care nu sunt cunoscute într-un număr mare, motiv pentru care merită analizate toate. Prima dintre ele, pentru care nu se cunoaște locul de descoperire, a fost găsită în anul 1864. Ea conținea 654 de denari și antoninieni care datează de la Antoninus Pius până la Severus Alexander⁴⁷. Mai târziu, în anul 1866 a fost descoperit un nou tezaur monetar păstrat într-o pușculiță, care conținea aproximativ 800 de denari emiși în perioada 79-253⁴⁸.

În anul 1964 s-a descoperit în localitatea Cristeștii de Mureș (jud. Mureș)⁴⁹ o pușculiță în care se afla un mic tezaur format din 17 denari emiși între 75-152, din care s-au recuperat 13 piese⁵⁰. De asemenea, din pușculiță s-a mai recuperat un singur fragment; se pare că înălțimea acesteia era de aproximativ 14 cm⁵¹.

În anul 1971 a fost descoperit la Râmnicu Vâlcea un tezaur monetar compus din 23 de denari emiși în perioada 100-176, care au fost depozitați într-o pușculiță cu înălțimea de 10-12 cm. Orificiul pentru introducerea monedelor era poziționat în partea superioară a vasului, în mijlocul adânciturii de formă concavă. Se pare că vasul a fost spart imediat după momentul descoperirii, iar fragmentele au fost aruncate⁵².

Cu ocazia cercetărilor arheologice întreprinse la Romula a fost descoperită o pușculiță cu înălțimea de 13 cm, care se încadrează în tipul general al acestei categorii de vase descoperite în Dacia (tipul *Trier*), având orificiul plasat în partea superioară, care este concavă. Nu se cunoaște anul de descoperire. Se pare că în pușculiță era o singură monedă, un dupondius emis de Hadrian⁵³. O altă pușculiță

⁴² Popilian 1976, p. 113-114; Moga 1981, p. 79, 81.

⁴³ Winkler 1965, p. 207, nr. 8; p. 208, nr. 9; Dumitrașcu 1992-1993, p. 95-103.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 203.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 207, nr. 8; p. 208, nr. 9.

⁴⁶ Höpken 2004, p. 248.

⁴⁷ Winkler 1965, p. 207, nr. 8.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 208, nr. 9.

⁴⁹ Protase, Zrínyi 1967, p. 461-467.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 463, fig. 3.

⁵¹ *Ibidem*, p. 465.

⁵² Dumitrașcu 1992-1993, p. 95-96. Pentru discuții mai recente asupra tezaurului vezi Purece 2011, p.

29 și Purece 2015, p. 89.

⁵³ Popilian 1976, p. 113-114.

(inedită) este menționată tot de la Romula, fiind descoperită în cursul cercetărilor din anul 1974 în sectorul *villa suburbana*⁵⁴.

Pe lângă pușculițele în care s-au descoperit tezaure monetare mai sunt cunoscute câteva astfel de piese care provin din descoperiri fortuite și în care nu s-au găsit monede. O pușculiță de la Orhei se află în Muzeul din Bistrița⁵⁵. În anul 1962 a fost descoperită o pușculiță în așezarea civilă de la Tibiscum, într-o groapă de gunoi din epoca romană aflată în albia râului Timiș. Piesa are înălțimea de 10 cm, diametrul fundului de 6,5 cm, iar diametrul maxim de 14,5 cm⁵⁶. Orificiul pentru introducerea monedelor era poziționat în mijlocul zonei concave din partea superioară a vasului⁵⁷. Cu ocazia unei cercetări preventive realizate în anul 2009 în localitatea Micăsasa (jud. Sibiu) a fost descoperită o nouă pușculiță, fragmentară⁵⁸, spartă în vechime, având lungimea orificiului de 25 mm⁵⁹.

Concluzii.

Așadar, sunt cunoscute din bibliografie trei posibilități în ceea ce privește utilitatea acestor piese: păstrarea monedelor necesare uzului casnic⁶⁰, teaurizarea monedelor⁶¹ și o funcție ritualică⁶². În opinia noastră toate cele trei variante sunt plauzibile, deoarece constituie necesități ale oamenilor și au fost documentate pe cale arheologică.

Numărul mic de pușculițe descoperite pe teritoriul Daciei se datorează în primul rând formei acestora, din cauza căreia trebuiau sparte pentru recuperarea monedelor depozitate⁶³. De cele mai multe ori fragmentele acestora pot fi cu greu deosebite de cele ale vaselor comune. Din acest motiv sunt cunoscute până în prezent din bibliografie foarte puține fragmente de pușculițe descoperite în Dacia⁶⁴.

Analizând pușculițele întregi și fragmentare de la Apulum am constatat faptul că majoritatea au fost realizate pentru păstrarea sesterțiilor (8 buc.), deoarece orificiul pentru introducerea monedelor corespunde cu diametrul sesterțiilor; cu siguranță în ele puteau fi introduse și monede mai mici din punct de vedere metrologic. Umează o altă categorie, care au fost realizate pentru păstrarea denarilor (4 buc.) și, în final, o pușculiță în care puteau fi introduse doar monede de dimensiuni mici (**pl. 1/2**). La acestea se adaugă cinci piese fragmentare la care nu se mai păstrează orificiul pentru introducerea monedelor, motiv pentru care nu se poate preciza cărei categorii de piese erau destinate.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 114, nota 681.

⁵⁵ Protase, Zrínyi 1967, p. 465, nota 6.

⁵⁶ Groza 1976a, p. 235; Groza 1976b, p. 4.

⁵⁷ Groza 1976b, p. 4, fig. 3.

⁵⁸ Natea 2013, p. 131.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 134, fig. 2.

⁶⁰ Winkler 1965, p. 203.

⁶¹ Winkler 1965, p. 207, nr. 8; p. 208, nr. 9; Dumitrașcu 1992-1993, p. 95-103.

⁶² Höpken 2004, p. 248.

⁶³ Popilian 1976, p. 114.

⁶⁴ Höpken 2004, p. 249, abb. 17/81-85.

Într-o singură pușculiță dintre cele 14 întregi descoperite la Apulum a fost găsită o monedă (denar)⁶⁵. Un caz interesant este reprezentat de descoperirea a șase pușculițe într-o groapă cercetată la sanctuarul lui Liber Pater, despre care se consideră că ar reprezenta o depunere ritualică⁶⁶. Trebuie menționat faptul că de pe teritoriul Daciei sunt cunoscute doar trei tezaure monetare depuse în pușculițe⁶⁷.

Conform opiniei lui I. Winkler, cu care suntem de acord, pușculițele din Dacia au fost utilizate în secolul II și în prima jumătate a secolului III p.Chr⁶⁸. Datarea s-a făcut pe baza tezaurelor depuse în astfel de piese. În ceea ce privește tezaurul descoperit la Râmnicu Vâlcea⁶⁹, publicat după mulți ani de la apariția studiului citat, se încadrează și el în aserțiunea propusă de I. Winkler.

Mulțumiri

Mulțumim colegilor George Bounegru și Dan Anghel pentru informațiile oferite și doamnei Mariana Egri pentru bibliografia oferită.

ROMAN MONEY BOXES DISCOVERED AT APULUM

ABSTRACT

Archaeological researches and isolated discoveries scored on the territory of the antique Apulum have brought into spotlight a series of money boxes dating from the Roman epoch, which from a numerical point of view (18) exceed the other discoveries from the territory of Dacia. The largest part of the pieces come from *Colonia Aurelia Apulensis* (15 pieces), but some money boxes from the territory of *Municipium Septimium Apulense* (2 pieces) are also known, while for a piece we do not know the precise place where it has been discovered (table. 1/1).

Within the 18 money boxes identified at Apulum there are 14 entire pieces. One must observe the fact that one of them has contained a coin, while the others have been found empty. A particular situation has been scored during the preventive archaeological research from the Liber Pater sanctuary where six money boxes have been discovered in a pit and the authors consider it as a votive deposition. Other opinions related to the utility of the money boxes are making a direct reference to the conservation of the coins necessary for the domestic use or to the coin hoarding.

Analyzing the unbroken and the fragmentary money boxes from Apulum we have noticed the fact the largest part of them has been realised with the purpose of preserving the sestertius (8 pieces) since the opening for introducing the coins coincides with the diameter of the sestertius; in these money boxes other smaller coins could have been also introduced. Another category of money boxes has been made for preserving the dinars (4 pieces) and one can finally identify a money box where only coins of small dimensions could have

⁶⁵ Moga 1981, p. 81.

⁶⁶ Höpken 2004, p. 248.

⁶⁷ Winkler 1965, p. 207, nr. 8; p. 208, nr. 9; Dumitrașcu 1992-1993, p. 95-96.

⁶⁸ Winkler 1965, p. 213.

⁶⁹ Dumitrașcu 1992-1993, p. 95-103.

been introduced. In addition to these, there have been identified five fragmentary pieces where the opening for introducing the coins is broken, reason that does not allow to identify the category which they belong to.

From the territory of Dacia there are known only three monetary hoardings preserved in the money boxes. The first one has been discovered in the year 1864 at Chergheș and consists of 654 coins; the second one has been discovered in the year 1866, consisting of almost 800 coins (the place where it has been discovered has unknown); the third one has been discovered in the year 1971 at Râmnicu Vâlcea and consists of 23 coins. So almost all the money boxes discovered on the territory of Dacia have been empty.

EXPLANATIONS OF FIGURES

- Pl. 1.** Charts: 1. the balance of the money boxes discoveries in the two Roman towns from Apulum; 2. the distribution of the money boxes discovered at Apulum according to the categories of money boxes which they could have contained.
- Pl. 2.** Unbroken and fragmentary money boxes discovered at Apulum: 1-9. discovered at Liber Pater sanctuary (adapted after Fielder 2005-1 and Höpken 2004 – 2-9); 10. discovered at Caroline blocks (unpublished).
- Pl. 3.** Money boxes discovered at Apulum: 1. piece of money box belonging to a bowl reused, discovered at Partoș, Dacilor Street (unpublished); 2. money box discovered at Liber Pater sanctuary (unpublished); 3. money boxes fragmentary made from a reused jug (according Natea 2013, p. 133, fig. 1).

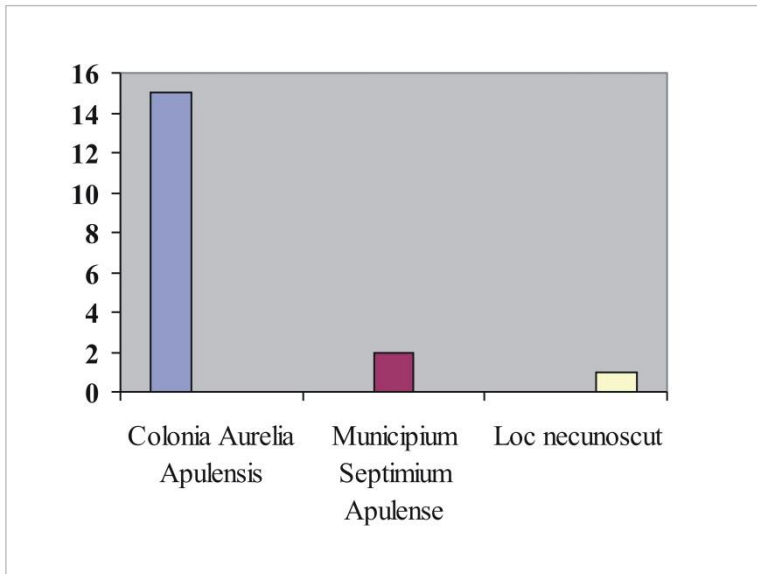
Abrevieri

ActaMN	- <i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj-Napoca.
Apulum	- <i>Apulum. Acta Musei Apulensis</i> , Alba Iulia.
BB	- <i>Bibliotheca Brukenthal</i> , Sibiu.
BSNR	- <i>Buletinul Societății Numismatice Române</i> , București.
Crisia	- <i>Crisia</i> . Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.
Germania	- <i>Germania</i> . Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission. Frankfurt am Main.
JKDAI	- <i>Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts</i> , Berlin.
SUCSH	- <i>Studia Universitas Cibiniensis</i> . Series Historica, Sibiu.

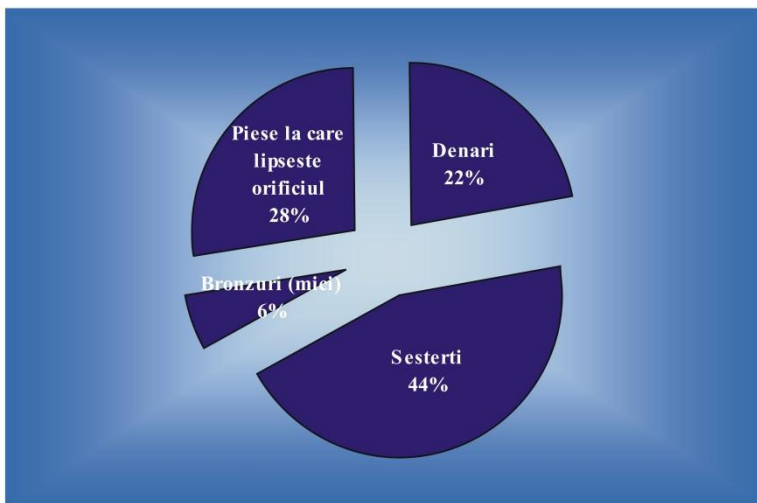
Abrevieri bibliografice:

Dumitrașcu 1992-1993	- A. Dumitrașcu, „O pușculiță cu denari romani imperiali descoperită la Râmnicu Vâlcea”, <i>BSNR</i> , LXXXVI-LXXXVIII, 1992-1993, p. 95-103.
Fielder 2005	- M. Fielder, „Kultgruben eines <i>Liber Pater</i> -Heiligtums im römischen <i>Apulum</i> (Dakien). Ein Vorbericht”, <i>Germania</i> , 83, 2005, p. 95-125.
Graeven 1901	- H. Graeven, „Die Thönerne Sparbüchse im Altertum”, <i>JKDAI</i> , XVI, 1901, p. 160-189.

- Groza 1976a - L. Groza, „O pușculiță romană de bani găsită la Tibiscum”, *Crisia*, VI, 1976, p. 233-235.
- Groza 1976b - L. Groza, „Două interesante descoperiri arheologice din județul Caraș-Severin”, *ActaMN*, XIII, 1976, p. 1-5.
- Höpken 2004 - C. Höpken, „Die Funde aus Keramik und Glas aus einem Liber Pater-Bezirk in Apulum (Dakien). Ein erster Überblick”, Marleen Martens, Guy De Boe, *Roman Mithraism: the Evidence of the Small Finds*, 2004, p. 239-257.
- Moga 1981 - V. Moga, „Notițe arheologice apulense”, *Apulum*, XIX, 1981, p. 79-82.
- Munteanu 2008 - C. Munteanu, „Un urciur din epoca romană refolosit ca pușculiță, aflat în colecția Muzeului Național Brukenthal”, C. Munteanu (coord.), *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, BB XXII, Sibiu, 2008, p. 207-211.
- Natea 2013 - G. V. Natea, „Două pușculițe romane din colecția Muzeului Național Brukenthal”, *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, V, 2013, p. 131-134.
- Popilian 1976 - Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.
- Protase, Zrínyi 1967 - D. Protase, A. Zrínyi, „O pușculiță cu denari romani imperiali de la Cristeștii de Mureș”, *ActaMN*, IV, 1967, p. 461-467.
- Purece 2011 - S. I. Purece, „Discuții privind momentul ascunderii tezaurului de la Flămânda-Cremenari (jud. Vâlcea)”, *SUCSH*, 8, 2011, p. 27-32.
- Purece 2015 - S. I. Purece, *Tezaur romane imperiale din colecția Muzeului Județean Vâlcea: considerații cu privire la fenomenul teaurizării în spațiul Olteniei romane*, Sibiu, 2015.
- RIC II - H. Mattingly, E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, vol. II, London, 1972.
- Winkler 1965 - I. Winkler, „Pușculițe de bani „loculi” din Dacia romană”, *Apulum*, V, 1965, p. 203-215.
- Wolters 2005 - R. Wolters, „Münzen und Geldumlauf. Die Einführung der Geldwirtschaft in Südwestdeutschland”, *Imperium Romanum. Roms provinzen an Neckar, Rhein und Donau*, Esslingen am Neckar, 2005.

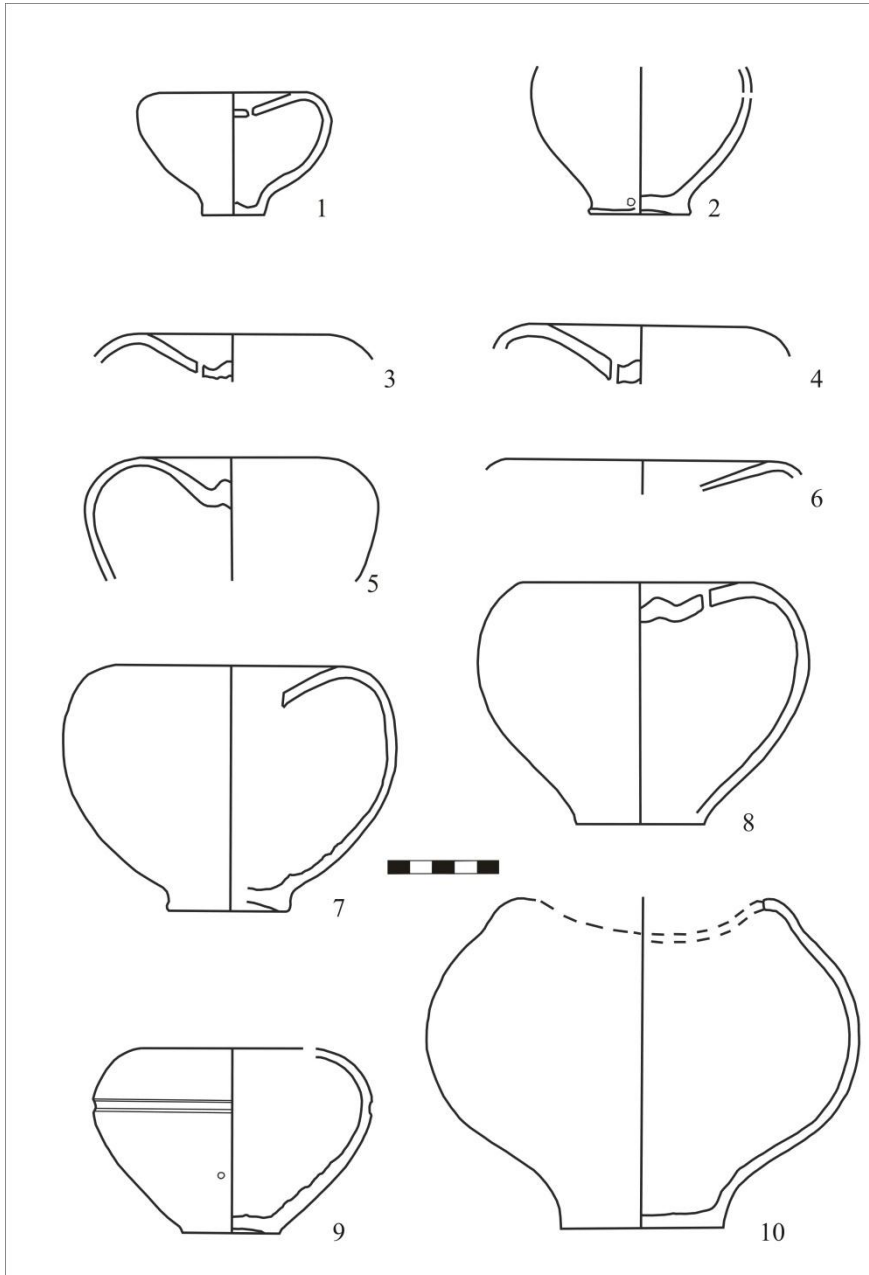

1

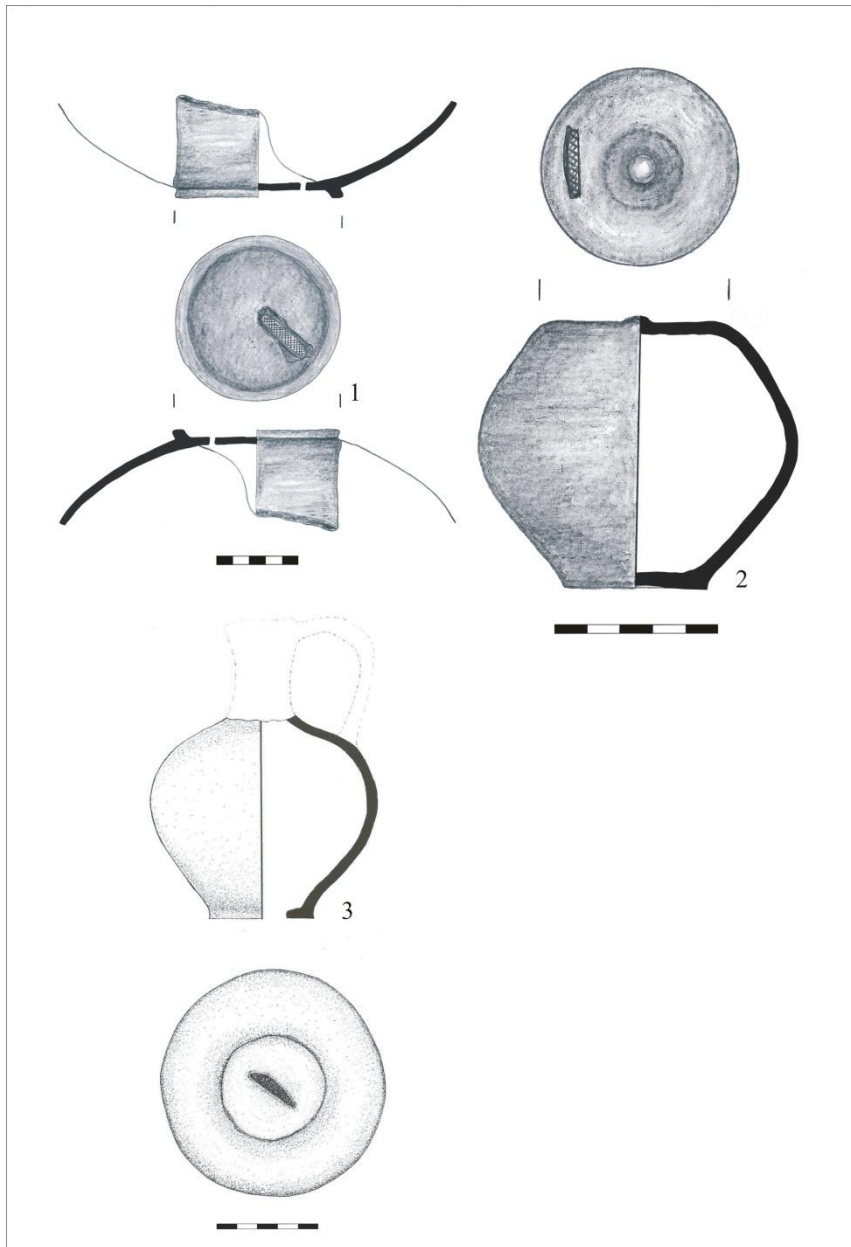

2

Pl. 1. Grafice: 1. ponderea descoperirilor de pușculițe în cele două orașe romane de la Apulum; 2. repartitia pușculițelor descoperite la Apulum în funcție de categoriile de monede pe care le puteau conține.

Pl. 2. Pușculițe întregi și fragmentare descoperite la Apulum: 1-9. descoperite la sanctuarul lui Liber Pater (prelucrate după Fielder 2005 – 1 și Höpken 2004 – 2-9); 10. descoperită la blocurile Caroline (inedită).

Pl. 3. Pușculițe descoperite la Apulum: 1. fragment de pușculiță realizată dintr-un vas refolosit, descoperită în Partoș, str. Dacilor (inedită); 2. pușculiță descoperită la sanctuarul lui Liber Pater (inedită); 3. pușculiță fragmentară realizată dintr-un urcior refolosit (după Natea 2013, p. 133, fig. 1).